

IMPORTANȚA EDIȚIEI A OPTA A *CONGRÈS INTERNATIONAL D'ANTHROPOLOGIE ET D'ARCHÉOLOGIE PRÉHISTORIQUES* ÎN DEZVOLTAREA ARHEOLOGIEI PREISTORICE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XIX-LEA

*Laura Coltofean**

* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu; Universitatea “Lucian Blaga” din Sibiu;
laura.coltofean@gmail.com

Abstract. In 1876, the eighth edition of the *International Congress of Prehistoric Anthropology and Archaeology* (CIAAP) was organised in Budapest, at the Hungarian National Museum, being an event of major importance for Hungarian archaeology. This article aims to investigate the role that this congress played in the development of prehistoric archaeology in nineteenth-century Transylvania, through the researches undertaken by pioneering archaeologist Zsófia Torma (1832-1899) at the site of Turdaș-Luncă (Hunedoara County, Romania).

Keywords: Zsófia Torma, Turdaș-Luncă, CIAAP 1876, prehistoric archaeology, Transylvania.

1. Introducere

Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques (CIAAP, *Congresul Internațional de Antropologie Preistorică și Arheologie Preistorică*¹), înființat de către Edouard Desor și Gabriel de Mortillet între 1865 și 1866, în La Spezia (Italia) și Neuchâtel (Elveția), a fost prima structură instituțională în domeniul cercetării preistorice, îndeplinind un rol deosebit de important în conturarea scopului acestei discipline, respectiv în definirea metodelor și epistemologiei sale².

Cercetare finanțată prin FONDUL SOCIAL EUROPEAN, Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007 – 2013, Axa prioritară nr. 1 “Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 “Programe doctorale și post-doctorale în sprijinul cercetării”, Titlu: “MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, Contract: POSDRU 159/1.5/S/137832.

¹ Mircea Babeș explică faptul că, inițial, denumirea în limba franceză a congresului era *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*, cu adjectivul *préhistoriques* la plural, care se referea atât la arheologie, cât și la antropologie. Începând cu anii 1930–'31, se va renunța la forma plurală și se va folosi cea singulară, *préhistorique*, cu referire doar la arheologie. Pentru explicația completă vezi Babeș, 2007, p. 321, nota 1.

² Kaeser, 2009, p. 1-2.

În septembrie 1876, ediția a opta a CIAAP a avut loc la Budapesta, la Muzeul Național Maghiar, constituind un eveniment de o importanță majoră pentru arheologia maghiară, întrucât însemna recunoașterea internațională a acesteia³.

Evenimentul a beneficiat de o intensă mediatizare în săptămânalul *Vasárnapi Újság*⁴, respectiv de participarea a numeroși cercetători din Germania, Austria, Belgia, Danemarca, Finlanda, Franța, Marea-Britanie, Italia, Norvegia, Suedia, România, Rusia, Elveția, Turcia, Olanda, inclusiv Brazilia și Statele Unite ale Americii⁵. Printre personalitățile care au fost prezente s-au numărat Hans Hildebrand, Otto Tischler, Albert Voss, Johanna Mestorf, John Evans, Józef Łepkowski, Augustus Franks, la aceștia adăugându-se și cei care au susținut prelegeri în cadrul celor șapte sesiuni⁶, ca de exemplu Oscar Montelius, Jens Jacob Asmussen Worsaae, Rudolf Virchow, Paul Broca, Giovanni Capellini și Luigi Pigorini⁷.

Președintele comitetului de organizare al Congresului a fost Ferenc Pulszky, pe atunci director al Muzeului Național Maghiar, iar secretar general Flóris Rómer. Printre alții, din comitetul de organizare au mai făcut parte nume importante, precum József Hampel, Imre Henszlmann, Pál Hunfalvy, Arnold Ipolyi, Henrik Finály și Lajos Arányi⁸.

Pe perioada desfășurării Congresului, la Muzeul Național Maghiar a fost organizată și o expoziție ce își propunea să reunească materiale arheologice din colecții muzeale și particulare de pe întregul teritoriu al Ungariei, dar și din străinătate, cu scopul de a oferi participanților “*posibilitatea de a studia în capitală antichitățile preistorice ale Ungariei*”⁹.

Congresul a avut consecințe importante asupra arheologiei preistorice în Ungaria, deoarece curând după eveniment aceasta devine o disciplină de sine-stătătoare, iar înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea, era predată în universitățile din Budapesta și Cluj¹⁰.

Scopul acestui studiu este de a analiza rolul pe care CIAAP din 1876 l-a îndeplinit în dezvoltarea arheologiei preistorice în Transilvania, atunci parte a Austro-Ungariei, prin prisma cercetărilor desfășurate de Zsófia Torma¹¹ la situl neolitic și

³ Hampel, 1902, p. 10; Bartosiewicz *et alii*, 2011, p. 282.

⁴ *Ibidem*, p. 282.

⁵ *Compte-rendu*, 1877, p. XI-XXV. Sunt enumerate mai multe țări, însă în unele cazuri nu s-a mai prezentat nici un reprezentant al acestora. Este situația Elveției și Greciei, de exemplu.

⁶ În total au fost opt sesiuni: o sesiune de deschidere, șapte sesiuni de prelegeri, respectiv o sesiune de închidere (*Ibidem*, p. II-IV).

⁷ *Ibidem*, p. II-IV, XI-XXXIII.

⁸ *Ibidem*, p. V-VI.

⁹ Hampel, 1876, p. III.

¹⁰ Bartosiewicz *et alii*, 2011, p. 282. Pentru mai multe informații cu privire la desfășurarea Congresului de la Budapesta din 1876, vezi: *Compte-rendu*, 1877; Rómer, 1878; Hampel, 1886; Márton, 2009.

¹¹ TORMA Zsófia [* 26.09.1832, Cristeștii Ciceului; † 14.11.1899, Orăștie], sora binecunoscutului arheolog Károly Torma, a fost o arheologă care a avut un rol deosebit de important în dezvoltarea arheologiei preistorice în Transilvania secolului al XIX-lea, fiind cunoscută în

eneolitic de la Turdaș-*Luncă*, din actualul județ Hunedoara. Congresul a reprezentat un punct de cotitură nu numai pentru arheologia maghiară, ci și pentru Zsófia Torma, marcând începutul carierei sale arheologice. Pregătindu-se pentru Congres, ea început în toamna anului 1875 săpăturile la așezarea de la Turdaș-*Luncă*, respectiv crearea în locuința sa din Orăștie a unei impresionante colecții arheologice care, spre sfârșitul vieții sale, reunea 10387 de obiecte¹².

De asemenea, acest studiu este rezultatul cercetărilor desfășurate în arhivele principalelor cinci instituții care dețin în patrimoniul lor documente referitoare la viața și activitatea științifică a Zsófiei Torma: Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale (Deva), Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Cluj-Napoca), Országos Széchényi Könyvtár (Biblioteca Națională Széchényi, Budapesta), Magyar Tudományos Akadémia (Academia Maghiară de Științe, Budapesta), respectiv Magyar Nemzeti Múzeum (Muzeul Național Maghiar, Budapesta)¹³.

Prima parte a studiului prezintă începuturile cercetărilor arheologice desfășurate de Zsófia Torma la Turdaș-*Luncă*, în contextul organizării CIAAP la Budapesta, în special pe baza informațiilor oferite de corespondența cercetătoarei cu Flóris Rómer. Apoi, a doua parte a studiului reconstituie aspecte din participarea și experiența Zsófiei Torma la Congres, pornind de la publicațiile tipărite cu ocazia acestui eveniment. Nu în ultimul rând, studiul trasează implicațiile pe care Congresul și inițierea cercetărilor de la Turdaș-*Luncă* le-au avut în dezvoltarea arheologiei preistorice în Transilvania, în creșterea interesului științific pentru practicarea acesteia, dar și în schimbul de informație arheologică în epocă, la nivel local, național și internațional.

2. De la geologie la arheologie. Începuturile cercetărilor arheologice la situl de la Turdaș-*Luncă*

În aprilie 1875, în revista *Archaeológiai Értesítő*, se anunța faptul că Ferenc Pulszky și Flóris Rómer au trimis o circulară muzeelor din provincie și specialiștilor din Ungaria, prin care acestora li se solicita sprijinul și contribuția directă în vederea organizării CIAAP la Budapesta: “*Și anume, sunt solicitați să furnizeze date locale necesare întocmirii precise a unei hărți arheologice generale, care să se extindă până la epoca romană; totodată, să se străduiască să facă mai atractivă expoziția arheologică ce se va organiza pe durata congresului, prin cele mai valoroase obiecte sau copii ale acestora, sau prin listele acestora; să prezinte congresului internațional rapoartele săpăturilor și descoperirilor realizate între timp, împreună cu obiectele găsite; să acorde, până la congres, atenție sporită compoziției chimice a metalelor*

special pentru cercetările efectuate la situl de la Turdaș-*Luncă*. După ce și-a petrecut prima jumătate a vieții educând copiii surorii sale și cultivându-și pasiunea pentru geologie, în 1875 a început săpăturile la situl de la Turdaș, din acest moment dedicându-se complet arheologiei. Pentru mai multe informații privind biografia ei, vezi Gyulai, 1972; Makkay, 1999; Coltofean, 2012; *Eadem*, 2014.

¹² Roska, 1941, p. 5.

¹³ O parte din documentele aflate în instituțiile din Ungaria au mai fost studiate (vezi Makkay, 1999), însă studiul de față le supune unei analize mai complexe.

și mineralelor, neglijată până acum și, în final, să participe cât mai activ la prelegerile congresului”¹⁴.

Zsófia Torma a răspuns la această circulară printr-o scrisoare¹⁵ adresată lui Flóris Rómer, ceea ce a deschis o amplă și complexă corespondență, care oferă informații valoroase atât despre organizarea Congresului, cât mai ales despre începuturile cercetărilor arheologice efectuate de cercetătoare. Nu am identificat circulara primită de Zsófia Torma printre documentele de arhivă studiate până acum, însă aceasta a existat cu siguranță, deoarece în prima scrisoare către Flóris Rómer cercetătoarea menționa atât existența acesteia, cât și data redactării sale – 5 martie 1875. În arhivele Academiei Maghiare de Științe din Budapesta există originalul unei astfel de circulare, care a fost adresată lui Pál Hunfalvy, la acea vreme directorul bibliotecii Academiei, și care este datată tot 5 martie 1875¹⁶. În mod evident, este vorba de aceeași circulară care a fost trimisă și Zsófiei Torma.

După cum am menționat, Congresul a prilejuit debutul Zsófiei Torma în arheologie, după cum însăși cercetătoarea afirma în primul său studiu publicat¹⁷, dar și în singurul document cu caracter autobiografic păstrat în arhive – o ciornă de scrisoare redactată în data de 20 octombrie 1880, la Orăștie, după Congresul de Antropologie de la Berlin: *“Cercetările arheologice le-am început în toamna anului 1875, la solicitarea domnului Dr. Romer Ferencz care, cu ocazia organizării congresului de antropologie la Budapesta, în 1876, mi-a cerut raportarea siturilor preistorice sau expunerea eventualei colecții adunate de pe acestea. Atunci am renunțat la cercetările mele geologice și am început săpăturile arheologice”*¹⁸.

Primele două scrisori pe care Zsófia Torma le-a adresat lui Flóris Rómer cu privire la Congresul din 1876 cuprind descrieri referitoare la primele deplasări ale cercetătoarei la situl de la Turdaș. Din păcate, încă nu am reușit să identific în fondurile arhivelor și muzeelor cercetate până în acest moment scrisorile originale pe care Flóris Rómer le-a adresat cercetătoarei. Se păstrează copii ale scrisorilor acestuia în două agende aflate la Muzeul Național Maghiar din Budapesta¹⁹, însă aceste documente sunt greu de descifrat, lizibilitatea lor fiind foarte redusă.

Prima scrisoare a Zsófiei Torma, aflată în arhiva Muzeului Național Maghiar, anunță existența așezării preistorice de la Turdaș și cuprinde o relatare cu privire la prima sa vizită la sit, în data de 14 aprilie 1875, despre existența căruia aflase în toamna anului precedent²⁰ și pe care anterior îl cunoștea ca sit de epocă romană²¹. Zsófia

¹⁴ Ortway, 1875a, p. 125-126; Anders, 1999, p. 44-45.

¹⁵ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875.

¹⁶ MTA Kézirattár, Ms 5085/7.

¹⁷ Torma, 1879, p. 131.

¹⁸ ANDJH, Fond Zs. Torma, f. 26-32. În traducerea fragmentelor de scrisori am încercat să redau cât mai fidel limbajul autoarei, motiv pentru care, pe alocuri, exprimarea și topica pot fi nefirești.

¹⁹ Agendele fac parte din documentele moștenirii Flóris Rómer, având numărul de inventar Rómer Ha.94.III.6.

²⁰ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875.

²¹ Torma, 1879, p. 131.

Torma fusese înștiințată cu privire la existența sitului de către medicul László Bartsi din Orăștie²², respectiv de învățătorul și cantorul evanghelic András Vén, din satul Turdaș²³. Situl fusese însă descoperit cu câțiva ani înainte, în 1865, de către preotul evanghelic Vilmos Schuster, din Orăștie, împreună cu Michael Ongerth, directorul școlii din Sebeș²⁴.

Cu ocazia acestei prime vizite, ce constituie, de fapt, o perieghetză, Zsófia Torma adună fragmente ceramice și osteologice pe care le trimite la Budapesta, pentru a stabili mai precis perioada din care datează. Printre fragmentele ceramice, ea menționează și un fund de vas despre care afirmă următoarele: “*Printre ele se află și fundul spart al unei oale mici, pe care se pot vedea niște incizii asemănătoare cu scrierea cuneiformă, sub forma unei coroane cu cinci puncte; poate fi marca olarului? Nu am îndrăznit să curăț acest mic ciob găsit de mine personal, pentru a nu-i pune sub semnul îndoielii originalitatea. – Aș dori să pot afla părerea dumneavoastră despre aceste incizii*”²⁵. Inciziile de pe fundul vasului atrag atenția cercetătoarei și este important de remarcat faptul că i se par asemănătoare cu scrierea cuneiformă, aceasta fiind prima ei mențiune referitoare la o posibilă legătură între așezarea de la Turdaș și civilizațiile antice mesopotamiene. Citatul redat anterior arată faptul că ideile de bază ale Zsófiei Torma în interpretarea materialelor turdașene începuseră să se contureze înainte de Congres, iar în acest stadiu incipient nu au fost influențate de schimbul de opinii cu alți cercetători sau de lecturi. După Congres, cercetătoarea va dezvolta o teorie complexă și controversată, potrivit căreia “simbolurile” incizate pe multe dintre artefactele colecției sale aparțin unei scrieri antice, ce avea legătură cu cele mai vechi sisteme de scriere cunoscute în epoca respectivă. Mai mult, ea considera că elemente ale culturii civilizațiilor antice mesopotamiene au fost transmise locuitorilor traci ai Troiei și Turdașului, iar acestea au supraviețuit în arta, obiceiurile și credințele țăranilor români, maghiari și sași²⁶.

În continuarea primei scrisori, Zsófia Torma îi relatează lui Flóris Rómer că singurul vas întreg rezultat în urma vizitei la Turdaș a fost cumpărat de la o săteancă, iar aceasta l-a perforat pentru a-l putea folosi. Mai mult, cercetătoarea afirmă că la cunoștințele sale se află diverse artefacte găsite pe terenul sitului, dar ea nu a mai descoperit altele asemănătoare în timpul perieghetei, efectuarea săpăturilor fiind nepermisă: “*Singura ulcioară întregă am cumpărat-o cu ocazia acestei excursii, de la o țărăncă tânără care a găurit-o ca să o poată folosi. – La cunoștii mei de aici am văzut și topoare din piatră, și greutăți pentru război de țesut sau năvod, – dar de data aceasta nu am putut găsi nici un exemplar din acestea, deoarece săpăturile erau interzise în lanurile verzi de grâu*”²⁷. Această scrisoare confirmă faptul că sătenii adunau materiale arheologice de pe câmpul sitului de la Turdaș în mod curent, pe care uneori

²² Téglás, 1882, p. 286; Anders, 1999, p. 44.

²³ *Ibidem*, p. 44.

²⁴ Téglás, 1882, p. 286; Anders, 1999, p. 42-43.

²⁵ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875.

²⁶ Torma, 1902, p. 23-33.

²⁷ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875.

le transformau în obiecte de uz personal, alterându-le forma pentru a servi funcționalității dorite. Zsófia Torma îl informează pe Flóris Rómer că săpăturile ar putea fi realizate cu ușurință la sfârșitul lunii iulie sau la începutul lunii august, după secerarea grâului, respectiv după discutarea în prealabil cu sătenii. De asemenea, Zsófia Torma își oferă sprijinul în vederea înlesnirii demersurilor (indicarea sitului, familiarizarea cu condițiile locale, începerea lucrărilor) pentru inițierea unor cercetări arheologice mai ample, în cazul în care organizatorii Congresului dispun efectuarea acestora, ceea ce arată că, în această fază, cercetătoarea nu lua încă în considerare realizarea săpăturilor pe cont propriu²⁸.

Informațiile oferite de Zsófia Torma în prima sa scrisoare referitoare la Congres sunt publicate în 1875 în paginile revistei *Archaeológiai Értesítő*, în secțiunea *Hazai leletek (Descoperiri din țară -tr.m.)*²⁹. Cu toate acestea, Flóris Rómer îi va răspunde cercetătoarei numai peste nouă luni, în data de 15 ianuarie 1876³⁰, din motive necunoscute. Este posibil ca acesta să fi fost copleșit de îndatoririle organizatorice și de ampla corespondență purtată cu ocazia Congresului, după cum îi mărturisește lui Károly Torma într-o scrisoare din 1876: “*de aș putea birui corespondența, care anul trecut a depășit 1000 [de scrisori]*”³¹.

A doua scrisoarea a Zsófiiei Torma, aflată în colecția de manuscrise a Bibliotecii Naționale Széchényi, redactată în data de 24 ianuarie 1876, relevă faptul că, în lipsa unui răspuns din partea lui Flóris Rómer, cercetătoarea efectuează în vara anului 1875 mai multe “expediții” la situl de la Turdaș și începe săpăturile din proprie inițiativă: “*După ce în luna aprilie a anului trecut am avut onoarea să vă anunț existența sitului preistoric de la Turdaș, trimițându-vă și rezultatele primei mele colecții, am așteptat îndelungat instrucțiuni cu privire la acțiuni viitoare, însă, așteptând în zadar, pe parcursul verii am fost de mai multe ori acolo și am început eu însămi săpăturile*”³². Mai mult, ea trimite între timp materialele litice și osteologice lui Antal Koch, la Cluj, pentru analize și determinări.

În scrisori, cercetătoarea se rezumă la enumerarea și descrierea descoperirilor sale, fără să facă precizări legate de stratigrafie sau de modalitatea de realizare a săpăturilor. Sabin Adrian Luca evidențiază faptul că problema majoră a colecției Torma este lipsa unor elemente de stratigrafie credibile³³. Cu toate acestea, este posibil ca ea să fi primit indicații cu privire la executarea săpăturilor de la fratele ei, Károly Torma, sau de la cercetătorii cu care a corespondat.

La scurt timp după primele periegeze și săpături, colecția de materiale arheologice este vizitată și admirată de episcopul evanghelic Georg Daniel Teutsch, iar apoi

²⁸ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875.

²⁹ Ortway, 1875b, p. 186; Tulok, 1999, p. 23.

³⁰ MNMI-RA, 337.T.IV., scrisoare din data de 27 aprilie 1875 cu însemnarea lui Flóris Rómer privind data redactării răspunsului.

³¹ MTA Kézirattár, Ms 4295/295.

³² OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 24 ianuarie 1876. Se pare că la aceste săpături a participat și preotul Vilmos Schuster – vezi Anders, 1999, p. 45.

³³ Luca, 2001, p. 30; *Idem*, 2012, p. 17.

de Károly Herepey, profesor la colegiul evanghelic-reformat din Aiud. Ultimul efectuează săpături la Turdaș, iar materialele descoperite sunt duse la Aiud. Zsófia Torma relatează că colecția Herepey este permanent sporită de un delegat turdășean, care efectuează cercetări în mod constant. În acest context, ea îi povestește lui Flóris Rómer că, spre deosebire de profesorul din Aiud, ea nu mai poate efectua cercetări netulburată la Turdaș. Se pare că după vizita lui Károly Herepey la sit, colegiul din Aiud a încercat să obțină dreptul exclusiv de săpătură, promițând câteva sute de forinți satului și bisericii reformate. Zsófia Torma nu știe dacă inițiativa a aparținut grofului Imre Mikó sau profesorului Herepey, însă propunerea a fost respinsă de sătenii care au început să perceapă situl ca pe o afacere profitabilă, realizând că pot impune cercetătorilor diverse sume de bani. După acest incident, Zsófiiei Torma nu i s-a mai permis să efectueze săpături în mod liber și nici delegatului ei accesul la sit³⁴. Cercetătoarea îi cere sfaturi lui Flóris Rómer cu privire la posibilitățile de soluționare a acestei probleme, afirmând, totodată, că nu își permite cheltuieli suplimentare la Turdaș, având în vedere că cercetările sale geologice au avut costuri ridicate: *“Satul a interzis săpăturile pe care până acum le efectuam fără opreliști nu numai mie, care am semnalat existența acestui sit preistoric ce se află de secole descoperit în fața lor, dar i-au interzis să se mai apropie de acest loc și unui împuternicit de-al meu, pe care l-am instruit să facă cercetări temeinice. – În aceste condiții, pentru mine este o sarcină foarte grea să mă lupt cu aceste vestigii încă vii de la Turdaș; rog Domnia Voastră să-mi dea indicații, unde să mă adresez pentru protecție, fără să-i fac să fie și mai supărați pe mine. Orașul nostru este subordonat judecătoriei de la Alba Iulia. Îmi pare nespus de rău că nu pot investi mult în săpăturile de la Turdaș, după ce surplusul din micile mele venituri l-am investit în cercetările mele geologice, desfășurate cu mare pasiune, dar la fel de costisitoare – și asta exact acum, când sătenii, treziți la o falsă conștiință, trebuie cumpărați cu sume tot mai mari ca să fie de acord cu continuarea săpăturilor. Dacă Domnia Voastră primește subvenție pentru săpături și va fi binevoitor să-mi aloce cotă parte, voi accepta”*³⁵.

În continuarea scrisorii, Zsófia Torma îi prezintă lui Flóris Rómer descoperirile notabile de la Turdaș, printre care menționează din nou patru funduri de vas fragmentare, dintre care pe trei identifică mărci ale olarului, iar pe ultima este convinsă că există o inscripție, însă fratele ei, Károly Torma, îi respinge această ipoteză, considerând că este doar *“o incizie fără valoare realizată de olar”*³⁶. Se poate observa că ideea inscripției persistă și revine în a doua scrisoare.

Pe lângă cele două documente prezentate anterior, în arhiva Bibliotecii Naționale Széchényi se află o serie de alte scrisori pe care cercetătoarea i le trimite lui Flóris Rómer cu privire la stadiul pregătirilor pentru Congres și expoziție. Astfel, aflăm că cercetătoarea continuă să efectueze săpături la Turdaș și periegeze, îi descrie acestuia cele mai recente materiale arheologice intrate în colecția sa și descoperă noi situri.

³⁴ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 24 ianuarie 1876.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.*

Treptat, Zsófia Torma începe să caute analogii ale materialelor sale, să le analizeze, interpreteze, respectiv să formuleze primele sale teorii³⁷.

Următorul sit descoperit, după cel de la Turdaș, este cel de la Valea Nandruului (Nándorválya), punctul *La Dos*, în mai 1876, pe care Zsófia Torma îl căuta de mult timp, însă nu reușise să îl identifice³⁸. Cercetătoarea nu reușește să efectueze săpături aici din cauza superstițiilor proprietarilor români ai terenurilor, care considerau că hotarele ar putea fi distruse de calamități naturale³⁹. Prin urmare, activitatea ei la acest sit s-a limitat la adunarea obiectelor arheologice aflate la suprafața terenurilor⁴⁰.

Zsófia Torma întârzie în rânduri repetate cu trimiterea materialelor pentru expoziție la Budapesta, cerând amânări de la Flóris Rómer. Întârzierile sunt cauzate, în special, de dorința și ambiția cercetătoarei de a-și spori constant colecția și de a trimite la Congres un material cât mai bogat: *“Deși v-am promis că în aceste zile vă trimit colecția mea – nu am reușit din cauza îmbolnăvirii mele. Așa cum am hotărât, cu ocazia congresului am continuat căutarea sitului necunoscut [se referă la cel de la Valea Nandruului –n.m.], iar pentru îmbogățirea colecției mele deja existente am continuat cu toate forțele săpăturile la Turdaș, dar această muncă istovitoare și chinuitoare m-a îmbolnăvit. Sper, așadar, să nu vă supărați pe mine și să nu considerați că am întârziat din cauză că, femeie fiind, nu mă gândesc să mă țin de cuvânt, deoarece lipsa punctualității mele este cauzată exact de faptul că m-am ocupat excesiv de mult cu îmbogățirea colecției mele”*⁴¹. Acest fragment ne arată faptul că Zsófia Torma a efectuat săpături la Turdaș inclusiv în mai 1876, ceea ce contrazice afirmația din studiul publicat în 1879, potrivit căreia a fost nevoită să întrerupă săpăturile odată cu a doua sa vizită la sit, din cauza țăranilor care au refuzat să îi permită continuarea acestora, motiv pentru care activitatea sa ulterioară s-a limitat la cercetarea și examinarea malului Mureșului, cu ajutorul a trei muncitori zilieri⁴². Este posibil ca Zsófia Torma să fi realizat în luna mai numai periegeze, dat fiind faptul că în descrierile din aceste scrisori distincția dintre periegeze și săpăturile propriu-zise este deseori dificil de trasat. Acest aspect a fost semnalat și de Erwin Gáll la descrierea cercetărilor efectuate de Gábor Téglás⁴³.

Eforturile intense și oboseala implicate de cercetarea de teren afectează sănătatea Zsófiiei Torma, ceea ce contribuie din nou la întârzierile trimiterii materialelor la Budapesta. La aceste motive se adaugă dificultatea prelucrării materialului arheologic, cercetarea și documentarea constantă, dar și vizitele unor cercetători, precum Henrik Finály, care doresc să vadă situl și colecția, și pe care Zsófia Torma îi însoțește

³⁷ Nu voi insista în acest studiu asupra teoriilor avansate de Zsófia Torma, fiindcă acestea vor constitui subiectul unui studiu separat.

³⁸ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 16 mai 1876; Torma, 1879, p. 191.

³⁹ Torma, 1879, p. 192; Luca, 2001, p. 20; *Idem*, 2012, p. 11.

⁴⁰ Torma, 1879, p. 192; OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 16 mai 1876; Roska, 1941, p. 15.

⁴¹ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare datată în 14 iunie 1876.

⁴² Torma, 1879, p. 131; Anders, 1999, p. 46; Luca, 2001, p. 20; *Idem*, 2012, p. 11.

⁴³ Gáll, 2014, p. 235.

la Turdaș: “Nici cu cele mai bune intenții nu reușesc să vă trimit colecția în 14 luna curentă, din cauza obstacolelor ivite între timp; din cauza aceasta, dacă tot v-ați făcut de lucru cu o femeie, vă rog să-mi mai lăsați un răgaz de 10 zile – termen până la care cu siguranță vă voi trimite colecția, harta și descrierea siturilor. Aranjarea, clasificarea, numerotarea etc. numeroaselor artefacte îmi provoacă mai multă bătaie de cap decât mi-am imaginat. Pe lângă cele 3 situri preistorice descoperite de mine, voi mai anunța 3 situri necunoscute, pe care le voi marca pe harta pe care urmează să v-o trimit. Deci nu este întârzierea unei femei, cercetarea, căutarea continuă m-au ținut pe loc, precum și vizitele unor arheologi; îi trimisesem lui [Antal] Koch artefacte din piatră și os, pe care Finály le-a considerat atât de interesante, încât și el a venit luna aceasta, pe 8, să vadă situl de la Turdaș, a trebuit să merg cu el acolo în vizită”⁴⁴. Într-o scrisoare din iulie 1876, cercetătoarea îl anunță pe Flóris Rómer că intenționează să trimită la expoziție întreaga sa colecție: “Toată colecția mea umple un spațiu de 90 de metri, intenționez să trimit fiecare bucațică, dacă e nevoie eventual să completați locuri rămase goale”⁴⁵.

În pofida obstacolelor întâmpinate, munca, perseverența și entuziasmul ei sunt apreciate de către Flóris Rómer, care îi scrie lui Károly Torma că “Sofia scrie deseori de la Sebeș (sic!)⁴⁶, păcat că nu este bărbat!”⁴⁷, respectiv că “Sora ta Sofia este foarte entuziastă, sper că va expune frumos”⁴⁸.

În cele din urmă, Zsófia Torma reușește să trimită harta siturilor descoperite împreună cu scrisoarea din data de 20 iulie 1876, în care precizează că raportează pentru Congres următoarele situri: “Peșteri 3: La Nandru, Geoagiu și Cigmău. Situri preistorice 5: La Nandru două [...]. Cel de la Valea Nandrului. Cel de la Geoagiu [...]. Și cel de la Turdaș, pe care arheologii sibieni l-au semnalat până acum ca loc de înmormântări roman. Situri romane 5: La Cigmău, Rapolt, Nandru, Valea Sângeorgiului și Turdaș. Fortificații de pământ 1: La Geoagiu [...]. La Orăștie: Am găsit întâmplător un mormânt din epoca pietrei”⁴⁹. Dintre toate aceste situri, se pare că cercetătoarea a realizat săpături cu ocazia Congresului numai la Turdaș, restul fiind cercetate prin periegeze⁵⁰. Însă după Congres, cercetătoarea a efectuat săpături, începând din primăvara anului 1877, la complexul de peșteri de la Nandru⁵¹, iar înainte de 1880 posibil la Geoagiu, în una din peșterile de la punctul *Kőalja*⁵².

⁴⁴ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 12 iulie 1876.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Este cu siguranță o greșeală; Flóris Rómer intenționa probabil să scrie *Szászváros* (Orăștie), în loc de *Szászsebes* (Sebeș); denumirile celor două orașe sunt asemănătoare și ușor de confundat.

⁴⁷ MTA Kézirattár, Ms 4295/295.

⁴⁸ MTA Kézirattár, Ms 4295/258, scrisoare din data de 3 iunie 1876.

⁴⁹ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 20 iulie 1876. Toate siturile sunt semnalate în literatura de specialitate – vezi Luca, 2008.

⁵⁰ Vezi Torma, 1879; OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 16 august 1876.

⁵¹ Torma, 1880; Roska, 1941, p. 20-24.

⁵² Torma, 1879, p. 199-200. Pentru identificarea punctului vezi și Roska, 1941, p. 24-25; Idem, 1942, p. 15; Luca, 2008, p. 77-78.

În data de 16 august 1876, Zsófia Torma îi adresează lui Flóris Rómer ultima scrisoare cu privire la Congres, la aceasta atașând descrierea siturilor descoperite după cel de la Turdaș.

3. Participarea Zsófiei Torma la Congres

Informațiile cu privire la participarea Zsófiei Torma la Congresul de la Budapesta sunt destul de puține, iar cele mai relevante sunt oferite de catalogul expoziției organizate la Muzeul Național Maghiar, realizat de József Hampel, publicat în 1876 și intitulat “*Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie, arrangée a l'occasion de la VIIIème session du Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie Préhistoriques a Budapest*”.

După cum am menționat și în introducere, expoziția organizată de József Hampel reunea materiale arheologice de pe întregul teritoriu al Ungariei. În prefața catalogului de expoziție, Hampel afirma că aceasta a fost organizată după criteriile geografice, datorită numărului mare de obiecte arheologice care proveneau din colecții diferite, respectiv datorită spațiului restrâns și dorinței colecționarilor de a nu separa obiectele de colecțiile lor. Astfel, expoziția a cuprins 51 de vitrine, împărțite pe patru module “*corespunzând celor patru diviziuni naturale ale țării*”: Ungaria Superioară (vitrinele 1–7, 23–26), Ungaria Transdanubiană (vitrinele 8–12), Ungaria Inferioară (vitrinele 13–21) și Transilvania (vitrinele 22 și 36). În cadrul colecțiilor expuse, obiectele rezultate din săpături arheologice au fost separate de cele găsite întâmplător. De asemenea, materialele arheologice sosite cu întârziere, respectiv colecțiile cu obiecte provenite din regiuni diferite, au fost expuse în vitrine separate (vitrinele 27–35, 37–43). Colecțiile trimise din străinătate – de exemplu, din Cracovia, Varșovia –, au fost expuse în vitrinele 44–51⁵³.

Expoziția a cuprins numai două vitrine cu material arheologic descoperit din Transilvania: Vitrina 22 și Vitrina 36. În Vitrina 36 (“*Vitrine 36*”) au fost expuse trei colecții, și anume: colecția Muzeului din Cluj, cea a Muzeului Brukenthal din Sibiu, respectiv colecția gimnaziului din Sighișoara. Cu toate acestea, în catalog sunt enumerate numai materialele Muzeului Brukenthal, fiindcă celelalte două instituții și-au trimis colecțiile prea târziu pentru ca acestea să mai fie incluse în publicație⁵⁴. În Vitrina 22 (“*Vitrine 22*”), alcătuită din unsprezece rânduri (“*rayons*”), notate de la A la K, a fost expusă o parte din colecția Zsófiei Torma⁵⁵. Interesant este că, în timp ce Vitrina 36 cuprinde doar trei colecții mici, acestea sunt descrise ca reprezentând “*cu demnitate Transilvania*”⁵⁶, în timp ce colecția cercetătoarei, incomparabilă prin valoare și dimensiune, este descrisă doar ca o “*bogată colecție*”, care “*își datorează existența zelului doamnei Zsófia Torma*”⁵⁷.

⁵³ Hampel, 1876, p. III-IV; 154-155; 157-160; respectiv p. 3-11 în suplimentul catalogului.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 152-153.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 114-115.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 152.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 114.

Este important de remarcat faptul că Transilvania este slab reprezentată la expoziția de la Congres. De altfel, Flóris Rómer îi mărturisește lui Károly Torma nemulțumirea cu privire la tăcerea și dezinteresul maghiarilor transilvăneni față de Congres, în timp ce sașii sunt mult mai activi: „*Finály tace; mie îmi este foarte greu să-i scriu fiecăruia de 3–4 ori. Nici eu nu știu cum voi reuși. Celelalte muzee din Ardeal vor face ceva? nu știu – sașii se pregătesc. Cui nu se străduiește acum, mai târziu nu îi vom presta – așa mult va fi de lucru, harababură, deși deja de doi ani ține hârâiala!*”⁵⁸; „*Ardelenii nici nu-și mișcă urechile, ca și cum acolo doar sașii ar ști să scrie și să citească!?* – Nu știu dacă Finály – membru de bază al comitetului de organizare, va face ceva; îi vom scrie în aceste zile!”⁵⁹. Se poate constata cu ușurință faptul că Zsófia Torma a fost cel mai important expozant din Transilvania la Congres și, mai mult, ea este cea care a “salvat”, în fapt, reprezentarea acestei regiuni.

În catalogul expoziției, colecția Torma este descrisă, mai întâi la nivel general, în ton apreciativ, ca fiind “alcătuită cu seriozitate de proprietara ei” și cuprinzând “o multitudine de fragmente de silex de diferite tipuri, unelte din os, de scoici și de alte resturi rămase de la prepararea hranei, vase din lut și mici cupe ornamentate”, la care se adaugă “mai multe unelte din piatră șlefuită, printre care se regăsesc și două obiecte din bronz”⁶⁰. Din descriere rezultă, de asemenea, că au fost expuse numai obiecte descoperite în siturile de la Turdaș și Valea Nandrului, acestea fiind recunoscute de organizatori ca fiind preistorice: “[...] se pare că cele două locații în chestiune au fost locuite de oameni încă dinainte de secolele istorice”⁶¹. Din corespondența Zsófiiei Torma cu Flóris Rómer nu reiese clar dacă ea a ales să trimită obiecte numai de la aceste două situri sau dacă organizatorii Congresului sunt cei care au selectat strict obiectele de la aceste situri din întregul material arheologic trimis de cercetătoare. Corespondența sugerează mai degrabă că Zsófia Torma a trimis obiecte de la toate siturile preistorice descoperite, altfel descrierea acestora și a materialelor aferente nu și-ar avea rostul. Într-o scrisoare din 14 iunie 1876, ea afirmă că va trimite la expoziție peste 100 de obiecte⁶², în timp ce o lună mai târziu își exprima dorința de a trimite întreaga sa colecție⁶³. Potrivit unei relatări oferite de Gábor Téglás, cercetătoarea a trimis la Congres 1308 obiecte, acestea fiind prea numeroase pentru a fi expuse în vitrina planificată⁶⁴. Pe lângă exponatele de la Turdaș și Valea Nandrului, mai sunt menționate trei ciocane din piatră de la Vețel (Vecel), Orăștie și Bârcea Mare (Nagybarcsa)⁶⁵, amintite și de Zs. Torma în ultima scrisoare adresată lui Flóris Rómer ca fiind descoperiri întâmplătoare, se pare că nerealizate de ea⁶⁶.

⁵⁸ MTA Kézirattár, Ms 4295/258, scrisoare din data de 3 iunie 1876.

⁵⁹ MTA Kézirattár, Ms 4295/295.

⁶⁰ Hampel, 1876, p. 114.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 14 iunie 1876.

⁶³ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 12 iulie 1876.

⁶⁴ Anders, 1999, p. 47.

⁶⁵ Hampel, 1876, p. 115.

⁶⁶ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 16 august 1876.

Descrierea generală a colecției Torma este urmată de prezentarea unei selecții a obiectelor “*care merită o atenție specială*”, autorul catalogului precizând că informații suplimentare vor fi oferite de cercetătoare în “*darea de seamă*” (“*compte-rendu*”) din cadrul Congresului⁶⁷. Însă o astfel de dare se seamă nu există în nici unul din volumele publicate după Congres⁶⁸. Deși a existat intenția publicării unui studiu redactat de Zsófia Torma în al doilea volum al Congresului, acesta nu a mai apărut, motivele exacte fiind încă în curs de cercetare⁶⁹. Studiul planificat inițial pentru acest volum a fost publicat numai în 1879, cu titlul *Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyadmegyében (Situri neolitice din Comitatul Hunedoara)*, în revista *Erdélyi Múzeum*⁷⁰.

În stadiul actual al cercetării materialelor arhivistice, am identificat o singură scrisoare în care Zsófia Torma scrie despre o experiență relevantă la Congresul din 1876. Scrisoarea este adresată episcopului și naturalistului Lajos Haynald, căruia Zsófia Torma îi descrie incidentele neplăcute de care a avut parte din cauza familiei Pulszky în timpul Congresului, respectiv consecințele negative pe care acestea le-au avut asupra cercetărilor sale arheologice și a modului în care a fost percepută ulterior de comunitatea științifică maghiară și europeană: “*Lipsa lor de atenție m-a afectat deja pe parcursul congresului de la Budapesta din 1876; dar acestea au fost compensate de înfinita bunăvoință a Înălțimii Voastre, care, fiind punctul luminos al acelor zile, luminează și astăzi în sufletul meu! Nu pot să nuanțez acele glume josnice cu care și-au bătut joc de munca mea modestă împreună cu anturajul lor. M-a mai durut și faptul că monografia mea în limba maghiară, apărută în urmă cu doi ani, nici nu a fost pomenită în «Archaeológiai Értesítő», poate o va face de acum încolo din obligație, după exemplul străinătății, unde nu s-au sfiit să recunoască imediat importanța datelor mele, spre care i-am condus prin cercetările mele pe cei care studiază preistoria, dar și prin faptul că am descoperit că simbolurile locuitorilor traci ai Turdașului, pe care nu le-au expus la congresul de la Budapesta din 1876, sunt identice cu cele din Troia. În lucrarea recent apărută a lui Schliemann, «Ilios», [Archibald Henry] Sayce consideră că aceste incizii aparțin de silabarul cipriot, dezvoltat din hieroglifele babiloniene și hitite, a căror descifrare preocupă acum cel mai mult savanții din străinătate. Dar să trec la subiectul propriu-zis. În ciuda celor enumerate anterior, l-am salutat cu bucurie pe Ferencz Pulszky în august, când l-am întâlnit la expoziția de la Berlin. Dar el mi-a răspuns în modul cel mai scurt, de față cu mai mulți străini; iar obligația cavalească de a mă lua în considerare și-au asumat-o arheologii cei mai importanți din străinătate; ei și-au acordat atenția și considerația unei femei maghiare străine! Dar s-a mai întâmplat ca domnișoara prusacă Mestorf, pe care am cunoscut-o la congresul de la Pesta, nu numai că a avut un comportament needucat față de mine acum la Berlin, dar a lansat și niște calomnii la adresa mea; când i s-au cerut argumente clarificatoare, s-a referit la comportamentul rigid al familiei Pulszky față de mine în 1876 și, în special, la indicația fiicei lui Pulszky, potrivit căreia «eu*

⁶⁷ Hampel, 1876, p. 114.

⁶⁸ Vezi *Compte-rendu*, 1877; Rómer, 1878; Hampel, 1886.

⁶⁹ Pentru mai multe informații, vezi Coltofean, 2015.

⁷⁰ Torma, 1879, p. 130.

nicidecum nu sunt o apariție care merită atenție». Membrii asociației antropologilor nemți, care știau de acest incident petrecut între noi, au încercat din politețe să mă consoleze și să atenueze această declarație a familiei Pulszky, spunând că domnișoara Mestorf vrea să ascundă în acest mod invidia ei față de mine, considerând că ea are mari realizări în domeniul arheologiei – și așa s-a întâmplat că de abia după aceea m-au onorat cu atenția lor și mi-au dat satisfacții deosebite. Dumnezeu să le ierte celor din familia Pulszky aceste lucruri nedemne, dacă într-adevăr le-au cauzat, deoarece mie mi-au provocat multiple neplăceri și traume sufletești”⁷¹.

Fragmentul anterior arată că pe lângă faptul că Congresul marchează debutul în arheologie al Zsófiiei Torma, acesta constituie și începutul conflictelor profesionale cu unii cercetători maghiari – precum Ferenc Pulszky și József Hampel, respectiv al luptei pentru a dobândi recunoaștere generală în arheologia maghiară⁷², ceea ce a afectat-o pe cercetătoare atât emoțional, cât și psihic și fizic⁷³. Se pare că ea intra-se în conflict cu József Hampel, organizatorul expoziției, încă dinainte de începerea Congresului, deoarece acesta nu expusese în mod corespunzător cele mai interesante descoperiri, refuzase să expună diverse artefacte, precum cele cu “simboluri” și, mai mult, considera că multe dintre obiectele colecției nici măcar nu aparțin neoliticului, fiind cu mult ulterioare⁷⁴. În acest sens, Zsófia Torma afirma următoarele: “[...] când în 1876 am trimis prima tranșă a descoperirilor la Congresul din Budapesta și am ajuns și eu acolo, Hampel îmi aranjase deja descoperirile – dar am observat că lipseau o urnă antropomorfă și un cap de idol, ce ar fi trebuit să fie printre primele obiecte expuse – iar Hampel își motiva decizia afirmând că acelea aparțin deja perioadei romane, ceea ce ar fi însemnat ca eu să falsific realitatea. Dar eu am reșezat obiectele la locul lor, deoarece aparțineau aceluiași strat, iar aceste două piese din colecția mea de atunci au fost cele care au atras cel mai mult interesul oamenilor de știință”⁷⁵.

În pofida acestor neplăceri, Zsófia Torma reușește să impresioneze participanții la Congres, în rândul cărora stabilește legături valoroase. O astfel de persoană este Albert Voss, care după eveniment se deplasează la Orăștie și vizitează împreună cu cercetătoarea siturile descoperite de aceasta⁷⁶. Aceste contacte constituie nucleul vastei corespondențe științifice pe care Zsófia Torma a purtat-o în anii următori cu specialiștii maghiari și, în special, cu cei din străinătate (precum Archibald Henry Sayce, Francis Haverfield, John Lubbock, Johannes Ranke, Albert Voss, Abraham Lissauer, Friedrich Lindenschmit, Paul Reinecke și alții), cu scopul de a disemina rezultatele

⁷¹ OSzK Kézirattár, 1924/35, scrisoarea nr. 3 (fără dată).

⁷² Gyulai, 1972, p. 9-46; Tulok, 1999, p. 22-35.

⁷³ Pentru mai multe detalii, vezi Coltofean, 2012; *Eadem*, 2014, p. 261-265.

⁷⁴ Gyulai, 1972, p. 13-14; Tulok, 1999, p. 26.

⁷⁵ Apud Gyulai, 1972, p. 13-14 (fragment din scrisoarea Zsófiiei Torma către Hugo Meltzl, redactată la sfârșitul lunii mai a anului 1892).

⁷⁶ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 8 iunie 1877.

cercetărilor sale, respectiv pentru a schimba idei, opinii cu privire la analiza și interpretarea descoperirilor sale⁷⁷.

Din primele studii publicate de Zsófia Torma, reiese că la Congres colecția sa a stârnit interesul și curiozitatea cercetătorilor participanți, cu care a avut ocazia să discute despre descoperirile sale⁷⁸. Aceștia au cerut informații suplimentare despre contextul în care obiectele au fost găsite și i-au cerut opinia cu privire la modalitatea de realizare și funcționalitatea acestora⁷⁹. De asemenea, ea a discutat cu mai mulți arheologi străini despre “simbolurile” de pe fundurile de vase fragmentare turdășene, însă aceștia le-au interpretat ca mărci ale olarului sau unități de măsură. Numai Julius Kollmann, Isidor Kopernicki și Valdemar Schmidt au recunoscut valoarea cultică a “simbolurilor”, considerând că fragmentele pe care acestea apar provin de la altare sau vase folosite în ritualuri de înmormântare⁸⁰. Pe baza acestor artefacte, Zsófia Torma își va dezvolta ulterior celebra teorie a legăturii dintre locuitorii Turdașului și Troiei. Dacă în restul Europei descoperirile și teoriile Zsófiei Torma suscită interes, în Ungaria nici măcar nu i se acordă prilejul de a publica în cea mai importantă revistă de arheologie, *Archaeológiai Értesítő*, ceea ce echivala, desigur, cu nerecunoașterea cercetărilor sale de către comunitatea științifică maghiară, aspect dovedit și de ignorarea semnălării publicării primului ei articol⁸¹.

Scrisorile ulterioare anului 1876 indică faptul că, după Congres, Zsófia Torma a continuat cercetările arheologice sub forma așa-numitelor “*excursii arheologice*”, ce par să fi constat în expediții de lungă durată, în cadrul cărora cercetătoarea efectua atât periegeze, cât și săpături propriu-zise, și în urma cărora aceasta se îmbolnăvea în mod frecvent, după cum aflăm dintr-un răspuns adresat lui Flóris Rómer în 1877: “*După o lungă absență, întorcându-mă bolnavă din expedițiile mele arheologice, în vrafal de scrisori care mă așteapta am recunoscut rândurile prețioase ale Domniei Voastre, pe care nu le-am mai văzut de mult, și îmi cer scuze că, din cauza slăbiciunii mele, vă răspund doar acum. Regret, dar la vârsta mea nu mai fac față acestor cercetări obositoare, astfel că acestea întotdeauna se sfârșesc prin a mă îmbolnăvi*”⁸². Într-o scrisoarea autobiografică, Zsófia Torma descria aceste “*excursii arheologice*” în felul următor: “*Excursiile în munții îndepărtați le fac singură, neprijinită de cineva, ceea ce nu este numai în dauna sănătății mele, ținând cont de vitregiile vremii primăvara și toamna și de căldura toridă de vară, dar de multe ori și viața mi-a fost pusă în pericol; pe de o parte, din cauza munților de neurcat și a potecilor inaccesibile, pe de altă parte, din pricina inaccesibilității sitului de la Turdaș, unde stratul de cultură poate fi cercetat doar în malul ce se ridică deasupra Mureșului. Excursiile mele au fost periculoase și din cauza prejudecăților și invidiei locuitorilor români sălbatici ai munților, care de multe ori m-au atacat și m-au împiedicat să-mi continui*

⁷⁷ Gyulai, 1972, p. 12-13; Tulok, 1999, p. 27; Coltofean, 2015, p. 38.

⁷⁸ Torma, 1879, p. 152; Idem, 1880, p. 157.

⁷⁹ Torma, 1880, p. 157.

⁸⁰ Torma, 1879, p. 152.

⁸¹ OSzK Kézirattár, 1924/35, scrisoarea nr. 3 (fără dată).

⁸² OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 8 iunie 1877.

săpăturile, motiv pentru care de multe ori a trebuit să cer protecție. Pentru că poporul neștiutor crede că săpăturile îi pun în pericol roadele, de exemplu că vor fi distruse de gheață sau de secetă, sau își imaginează că, luând de acolo artefactele, ave-rea îi va fi pustiiată. Dar toate aceste neplăceri, obstacole, pericole nu m-au împiedicat să-mi desăvârșesc studiile propuse. Pe lângă acestea, nu m-am ferit de oboseală, cheltuială și în prezent îmi continui cercetările arheologice cu sacrificiu material sporit. Timp de câte săptămâni mi-am petrecut nopțile, după zile istovitoare, pe paiele unor barăci mizerabile în satele din munți? Nu numai renunțând la confort, dar și în sărăcie”⁸³.

De asemenea, după Congres, Zsófia Torma începe să doneze diverselor muzee seturi de materiale arheologice pe care le considera reprezentative colecției sale: “Potrivit dorinței Domniei Voastre, sunt gata să vă trimit mostre reprezentative din ultimele piese găsite, cu rugămintea să le primesc înapoi cât mai curând, deoarece numai cu toată colecția la un loc voi fi în stare să selectez obiectele potrivite. Așa cum am mai promis, mă voi strădui să trimit muzeului o colecție. A trebuit să-i promit și muzeului secuiesc câteva exemplare – dar cât timp nu dispun de toată colecția mea, nici acolo nu pot trimite, cu toate că de acolo deja 3 persoane au urgentat donația. Și de la câte muzee școlare am primit astfel de solicitări? Va trebui să mai colecționez mulți ani la rând pentru a face față tuturor [...]”⁸⁴. În prezent, cea mai mare parte a colecției Zsófiiei Torma se află la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, dar cercetătoarea a donat materiale din colecția sa și altor muzee de pe teritoriul actual al României (la Deva, Sibiu, Sfântu Gheorghe, Aiud), respectiv din restul Europei (la Berlin, Budapesta, Mainz, München)⁸⁵. Pe lângă faptul că prin aceste donații Zsófia Torma și-a promovat propria colecție și cercetare, ea a contribuit semnificativ la promovarea cercetării preistoriei și practicarea arheologiei preistorice. În acest sens, însemnată este, de exemplu, influența pe care a exercitat-o asupra lui Gábor Téglás, care îi datorează debutul în arheologie și publicistica arheologică, valorificând inițial cercetările Zsófiiei Torma⁸⁶. Spre exemplu, el este cel care publică în anul 1882, în revista *Archaelógiai Értésítő*, două articole despre cercetările arheologice desfășurate de Zsófia Torma în siturile din Valea Petacului, la complexul de peșteri de la Nandru, respectiv la Turdaș⁸⁷. Mai mult, donațiile și vasta corespondență științifică a cercetătoarei, începută după Congres, au facilitat schimbul de informație arheologică în epocă, atât la nivel local și național, cât mai ales la nivel internațional. Prin intermediul său, situl și cercetările de la Turdaș-Luncă au devenit cunoscute în întreaga Europă.

În 1880, Zsófia Torma contribuie la înființarea *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat* (Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara) și, implicit, la începutul instituționalizării și profesionalizării arheologiei transilvănene,

⁸³ ANDJH, Fond Zs. Torma, f. 26-32.

⁸⁴ OSzK Kézirattár, 1930/31, scrisoare din data de 8 iunie 1877.

⁸⁵ Anders, 1999, p. 57-79.

⁸⁶ Gáll, 2014, p. 235-236, 238-239, 258, 270.

⁸⁷ Téglás, 1882a, p. 101-112; *Idem*, 1882b, p. 285-296.

fiind membru fondator al acesteia, respectiv membru în comitetul director⁸⁸. În cadrul Societății, ea continuă să promoveze arheologia preistorică prin activitatea sa științifică⁸⁹.

Analiza activității științifice a Zsófiiei Torma în contextul Congresului de la Budapesta, din 1876, se termină în acest studiu la nivelul anului 1880, urmând ca perioada ulterioară acestuia să fie prezentată într-o lucrare viitoare. Perioada 1875–'80 constituie pentru Zsófia Torma etapa de debut în arheologie, pe parcursul căreia realizează primele periegheze și săpături arheologice, începe constituirea colecției sale, participă la Congresul din 1876, stabilește primele legături cu specialiștii din domeniu, își începe corepondența științifică și publică primele sale studii. Acesta este o etapă în care Zsófia Torma își desfășoară activitatea la nivel local și național. Începând cu anul 1880, odată cu participarea la Congresul de Antropologie de la Berlin, orizonturile sale se largesc, iar activitatea sa științifică dobândește amploare internațională.

4. Concluzii

În anul 1876, ediția a opta a *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques* a avut loc la Budapesta, la Muzeul Național Maghiar. Pregătindu-se pentru Congres, Zsófia Torma începe în toamna anului 1875 săpăturile la așezarea de la Turdaș-Luncă, respectiv crearea celebrei sale colecții din materialele arheologice rezultate. Totodată, cercetătoarea realizează o serie de periegheze pe parcursul cărora descoperă situri noi, printre care cele de la Valea Nandrului, Nandru, complexul de peșteri de la Nandru și Geoagiu. De asemenea, ea corespundează cu secretarul general al Congresului, arheologul Flóris Rómer, căruia îi relatează constant stadiul pregătirilor sale. Cu toate acestea, Zsófia Torma se rezumă, în scrisori, la prezentarea “expedițiilor” sale arheologice, respectiv la enumerarea și descrierea descoperirilor, fără să facă precizări legate de stratigrafie sau de modalitatea de realizare a săpăturilor, cercetările sale încadrându-se în așa-numita perioadă de “proto-profesionalism” a arheologiei transilvănene⁹⁰.

La Congres, Zsófia Torma expune o parte din colecția sa, fiind cel mai important expozant din Transilvania, care “salvează” reprezentarea acestei regiuni. Obiectele colecției sale stârnesc interesul și curiozitatea cercetătorilor străini, în rândul cărora stabilește legături valoroase. Însă evenimentul reprezintă și începutul conflictelor sale profesionale cu unii cercetători maghiari, precum Ferenc Pulszky și József Hampel, respectiv al eforturilor sale pentru a dobândi recunoaștere în comunitatea științifică maghiară.

După finalizarea Congresului, Zsófia Torma continuă cercetările arheologice prin periegheze și săpături propriu-zise. De asemenea, ea începe să își disemineze activitatea și colecția prin realizarea de donații (constând în seturi de obiecte arheologice) către muzee și persoane particulare, contribuind astfel semnificativ la promovarea studiului preistoriei și practicarea arheologiei preistorice, având o influență considerabilă

⁸⁸ Firczak, 1995-1996, p. 175, 177.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 164.

⁹⁰ Gáll, 2014, p. 227.

asupra lui Gábor Téglás, spre exemplu. Totodată, donațiile și ampla corespondență științifică pe care cercetătoarea o inițiază după Congres cu cercetători din străinătate au facilitat schimbul de informație arheologică în epocă, atât la nivel local și național, cât mai ales la nivel internațional. Prin intermediul ei, situl de la Turdaș-*Luncă* a devenit cunoscut în întreaga Europă. Tot după Congres, Zsófia Torma începe să își contureze teoriile, pe care le prezintă în primele sale studii publicate, iar în anul 1880 devine membru fondator și membru în comitetul director al Societății de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Astfel, ea contribuie și la începutul instituționalizării și profesionalizării arheologiei transilvănene.

Perioada 1875–'80, supusă analizei în acest studiu, reprezintă etapa de debut a Zsófiei Torma în arheologie. Această etapă este una extrem de prolifică, în care cercetătoarea își desfășoară activitatea pe plan local și național, urmând ca, după anul 1880, odată cu participarea la Congresul de Antropologie de la Berlin, cercetările sale să capete amploare internațională. Activitatea științifică din această perioadă reprezintă rezultatul direct al *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie pré-historiques* de la Budapesta, din 1876, ceea ce evidențiază rolul major pe care acest eveniment l-a îndeplinit în impulsivarea dezvoltării arheologiei preistorice în Transilvania secolului al XIX-lea.

BIBLIOGRAFIE

- Anders, 1999 Anders, Alexandra, *A tordosi lelőhely és az ásatások története*, În: Makkay, János (ed), ***Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840-1899) emlékezetére***, A szerzők kiadása, Budapest, 1999, 155 pg., ISBN 963 550 760 7; p. 41-80.
- ANDJH,
Fond Zs.
Torma Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale, Societatea de Științe Istorice și Arheologice a Comitatului Hunedoara – Dr. Zsófia von Torma, Dosarul nr. 1/1844-1901 – documente de arhivă.
- Babeș, 2007 Babeș, Mircea, *Arheologia românească și congresele internaționale în epoca „Războiului Rece”*, În: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 58, 3-4, 2007, p. 321-344.
- Bartosiewicz et alii, 2011 Bartosiewicz, László; Mérai, Dóra; Csippán, Péter, *Dig Up-Dig In: Practice and Theory in Hungarian Archaeology*, În: Lozny, Ludomir R. (ed), ***Comparative Archaeologies. A Sociological View of the Science of the Past***, Springer-Verlag, New York, 2011, XVI + 852 pg., ISBN 978-1-4419-8224-7, 978-1-4419-8225-4 (eBook); p. 273-337.
- Coltofean,
2012 Coltofean, Laura, *When Passion is Stronger than Death... Zsófia Torma's Reflections*, În: *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review*, 2, 2012, p. 67-77.
- Coltofean,
2014 Coltofean, Laura, *Unveiling Zsófia Torma. The Diary of a Woman, an Archaeologist and a Visionary*, În: Marler, Joan (ed), ***Fifty Years of Tărtăria Excavations. Papers presented at the international symposium “50 Years of Tărtăria Excavations”, Coronini-Pescari, Romania, 1-5 September, 2011. Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd Birthday, 2014***, Institute of Archaeomythology, Sebastopol, Ed. Lidana, Suceava, 2014, XII + 280 pg., ISBN 978-0-9815249-4-8; p. 258-273.
- Coltofean,
2015 Coltofean, Laura, *Object Photography in 19th Century Archaeology. Photographs of Zsófia Torma's Archaeological Collection*, În: *Brukenthal. Acta musei*, X.1, 2015, p. 35-48.
- Compte-rendu*,
1877 ***Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Pré-historiques. Compte-rendu de la huitième session a Budapest***, vol. I, Imprimerie Franklin – Társulat, Budapest, 1877, XL + 706 pg.
- Firczak,
1995-1996 Firczak, Gheorghe, *Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate (1880-1881)*, În: *Sargetia*, XXVI/2, 1995-1996, p. 155-182.
- Gáll, 2014 Gáll, Erwin, *Precursorii arheologiei profesioniste din Transilvania. Gábor Téglás*, În: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și*

- Gyulai, 1972 *Arheologie*, 65, 3-4, 2014, p. 219-293.
Gyulai, Pál, **Torma Zsófia levelesládájából**, Ed. Kriterion, București, 1972, 168 pg.
- Hampel, 1876 Hampel, József, **Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie, arrangée a l'occasion de la VIIIème session du Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie Préhistoriques a Budapest**, Typographie Franklin – Társulat, Budapest, 1876, 12 + IV + 160 pg.
- Hampel, 1886 Hampel, József, **Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session a Budapest**, vol. II, partie II. – **Trouvailles de l'Âge de Bronze en Hongrie**, Edition du Musée National Hongrois, Budapest, 1886, XVI + 108 pg. și 127 planșe.
- Hampel, 1902 Hampel, József, **Az érem- és régiségtár története**, În: **A Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségosztálya**, Ismertetik az osztály tisztviselői, Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest, 1902, 104 pg; p. 6-18.
- Kaesar, 2009 Kaesar, Marc-Antoine, **Establishing Prehistory: The Foundation of the International Congress (1865/1866)**, În: Babeș, Mircea; Kaesar, Marc-Antoine (eds), **Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866-2006)**, International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006), BAR International Series 2046, Archaeopress, Oxford, 2009, III + 51 pg., ISBN 978 1 4073 062 2 3; p. 1-3.
- Luca, 2001 Luca, Sabin Adrian, **Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile Anilor 1992-1995**, Bibliotheca Musei Apulensis, XVII, Ed. Economică, București, 2001, 272 pg., ISBN 973-590-514-0.
- Luca, 2008 Luca, Sabin Adrian (coord), **Repertoriul arheologic al județului Hunedoara** (ediția a doua), Bibliotheca Brukenthal, XXVI, Ed. Altip, Sibiu, 2008, 259 pg., ISBN 978-973-117-155-5.
- Luca, 2012 Luca, Sabin Adrian (coord), **Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011**, Bibliotheca Brukenthal, LIX, Ed. Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2012, 154 pg., ISBN 978-606-93273-5-7.
- Makkay, 1999 Makkay, János (ed), **Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840- 1899) emlékezetére**, A szerzők kiadása, Budapest, 1999, 155 pg., ISBN 963 550 760 7.
- Márton, 2009 Márton, Erzsébet, **A Portrait of Flóris Rómer in the Frame of Budapest-Lisbon CIAAPS 1876-1880 Congresses**, În: Babeș, Mircea; Kaesar, Marc-Antoine (eds), **Archaeologists without**

- Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866-2006)***, International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006), BAR International Series 2046, Archaeopress, Oxford, 2009, III + 51 pg., ISBN 978 1 4073 0622 3; p. 11-16.
- MNMI-RA *Magyar Nemzeti Múzeum Irattára* (Arhiva Muzeului Național Maghiar), *Régészeti Adattár* (Colecția de documente arheologice) – documente de arhivă.
- MTA
Kézirattár *Magyar Tudományos Akadémia* (Academia Maghiară de Științe), *Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye* (Colecția de manuscrise și cărți vechi) – documente de arhivă.
- Ortvay, 1875a Ortvay, Tivadar, *Hazai és külföldi vegyes hírek*, În: *Archaeológiai Értesítő*, 4, 1875, p. 125-126.
- Ortvay, 1875b Ortvay, Tivadar, *Hazai leletek*, În: *Archaeológiai Értesítő*, 9, 1875, p. 186.
- OSzK
Kézirattár *Országos Széchényi Könyvtár* (Biblioteca Națională Széchényi), *Kézirattár* (Colecția de manuscrise), *Levelestár* (Colecția de scrisori) – documente de arhivă.
- Roska, 1941 Roska, Márton, *A Torma Zsófia – gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet R.-T., Cluj, 1941, 353 pg.
- Roska, 1942 Roska, Márton, *Erdély régészeti repertórium. I. Őskor*, Nagy Jenő és Fia Könyvnyomdája, Cluj, 1942, 368 pg.
- Rómer, 1878 Rómer, Flóris, *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session a Budapest*, vol. II, partea I. – *Resultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie*, Edition du Musée National Hongrois, Budapest, 187 pg.
- Téglás, 1882a Téglás, Gábor, *A petákvölgyi őstelepek s a nándori barlangcsoportozat*, În: *Archaeológiai Értesítő*, 2, 1882, p. 101-112.
- Téglás, 1882b Téglás, Gábor, *A tordosi őstelep*, În: *Archaeológiai Értesítő*, 2, 1882, p. 285-296.
- Torma, 1879 Torma, Zsófia, *Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyadmegyében*. În: *Erdélyi Múzeum*, 1879, VI:5, p. 129-155; VI:6, p. 190-192; VI:7, p. 193-211.
- Torma, 1880 Torma, Zsófia, *A nándori barlangcsoportozat*, În: *Erdélyi Múzeum*, 1880, VII:6, p. 153-171; VII:7, p. 206-209.
- Torma, 1902 Torma, Zsófia, *A tordosi őstelep*, În: Kuun, Géza; Torma, Zsófia; Téglás, Gábor, *Hunyadvármegye története*, vol. I – *Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig*, Az Athenum Irodalmi és Nyomdai Részvény Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1902, XX + 256 pg.; p. 23-33.

Tulok, 1999 Tulok, Magdolna, *100 éve hunyt el Torma Zsófia*, In: Makkay, János (ed), *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840-1899) emlékezetére*, A szerzők kiadása, Budapest, 1999, 155 pg., ISBN 963 550 760 7; p. 17-40.